

СОЦІАЛЬНЕ В ХУДОЖНЬОМУ: СОЦІАЛЬНО-СМИСЛОВА РЕКОНСТРУКЦІЯ

АНОТАЦІЯ

Художня література є могутнім засобом впливу на суспільну свідомість. У літературних творах можна вичленити інформацію, яка показує реальний стан справ, котрий може відрізнятись від офіційного, а також передумови та наслідки соціально значимих подій.

Ключові слова: художня література; селянство; соціальна криза.

На рівні літератури можна прослідкувати культурні та соціальні зміни, котрі відбувалися в суспільстві. Революційні події зруйнували соціальні стани Російської імперії. Почалася вертикальна міграція, котра підтримувалася владою (згадаймо знаменитий вислів тих часів: “у нас навіть кухарка зможе керувати країною”): робітник міг стати службовцем у державній установі, а бувший наймит – керівником сільськогосподарського чи промислового підприємства, очолити управлінський чи виконавчий апарат тощо. В рамках цієї міграції підвищувався загальний рівень освіченості населення, змінювалося матеріальне та соціальне становище значної кількості населення.

У процесі написання художнього твору в творчому процесі активну участь бере уява, яка дає змогу митцеві оперувати точними і конкретними деталями, які виникли з підсвідомості та свідомості автора (тобто із засвоєного ним матеріалу), створювати психологічні портрети героїв твору та ситуації, в яких вони розкривають себе, коментувати події з історичної точки зору (зادля реалістичності та достовірності зображення). Але усі ці конструкти є лише плодом уяви, грою, правилами якої створені мистецтвом. Співвіднесення об’єктивних та суб’єктивних конструктів, які поєдналися в художньому творі, й зумовлює актуальність даної статті.

Створюючи нову реальність письменник моделює ідеальний світ, який “умовний за ситуацією, конкретний за життєвим матеріалом, він структурований таким чином, що при всій своїй життєвій достовірності і переконливості й навіть за наявності реальних прототипів, неможливо звести його до тієї об’єктивної дійсності, на основі якої він сконструйований, внаслідок чого вся правда життя не може ні замінити, ні підмінити його художньої правди” [17, с. 294 – 295]. В рамках цієї моделі він створює картину світу, котра відобразиться у творі. Під час створення картини світу художнього твору письменник промальовує в уяві (або на чернетках) безліч типів людей, котрі живуть у ньому. Ці типи можуть потім з’явитися у творі, бути персонафікованими, а можуть і не бути прямо показаними у творі, хоча про них згадуватимуть ті жителі уявного світу, котрі втілилися у персонажах. Таким чином, можна сформулювати мету дослідження – вичленовування соціально-значимих елементів та типажів з художньої канви твору. Для досягнення цієї мети були поставлені наступні завдання: показ вплив художньої творчості на людину як члена соціуму; зіставлення документальної та художньої картин одних і тих же суспільних подій.

Серед вчених, які присвятили свої праці вивченню соціального оточення митця, можна виділити О.Полторацького [14], О.Семашка [15], К.Барка [1], К.Кларк [7], Ю.Нікулічин [11], М.Берг [3] та ін. Митець не абстрагується від усієї повноти конкретно-чуттєвих властивостей і ознак предметів, які пізнаються: він акумулює їх у собі, виділяє те, найхарактерніше, що є найважливішим для нього і, на його думку, для сучасників. Так створюється в уяві віртуальна реальність, своєрідне уявне життя, яке “краще, ніж є насправді, й більше схоже на правду, чим реальніша реальність” [4, с. 134]. Завдяки цій віртуальній реальності ми починаємо бачити те, поряд з чим живемо і на що не звертали раніше уваги, зосереджуємо свою увагу на соціальних проблемах, які стають нашими власними під впливом прочитаних творів. Тому ми в художньому творі бачимо синтез об’єктивної реальності та суб’єктивного сприйняття цієї реальності автором. “Предметом цього “об’єктивного реалізму” в літературі є не “долі” окремих персонажів (душевні переживання “живих людей”), а комплекси подій (історичних, політичних, соціально-економічних), які виникають із взаємодії тисячі об’єктивних та суб’єктивних факторів. Цей відрізок, цей розріз дійсності, життя, повинна обрати новітня література”. [9, с. 223].

Література, як один із способів впливу на людську свідомість, ніколи не була політично нейтральною, вона “революційна, оскільки визнає та демонструє, що жодна мова не буває політично незайманою й користується свого роду “цілісною мовою” [2]. Будь-яка ідеологія може знайти (або замовити письменникові) потрібні для агітації (чи пропаганди своїх ідей) літературні твори. Цінність таких творів для створення відповідного суспільного настрою полягає у впливі на підсвідомість як дорослого, так і дитячого населення країни. Вони: 1) впливають на різні рецептори відчуттів людини (від сенсорних (оформлення книги) до емоційних); 2) мають великий вплив на свідомість населення (на відміну від агіток, плакатів, мітингів і т.д.); 3) сприяють процесу соціалізації підростаючого покоління; 4) формують суспільну свідомість і т.д. Цей список можна продовжувати, оскільки функції літератури в суспільстві незліченні, і дослідники лише виокремлюють деякі з них. Ідеологи СРСР розуміли значення і роль художньої літератури в побудові комуністичної держави, тому особлива увага зверталася на ідеологічний зміст літературних творів. Для полегшення роботи агітаторів та пропагандистів навіть випускалися спеціальні брошури та книжки, напр.: [6; 5].

Більшість літературних героїв того часу в творах письменників-сучасників наділені рисами, котрі показують, що старі ідеали вже віджили своє, а нові тільки формуються, а саме: «стихійність,.. безпосередність, прямолінійність, свобода від умовностей, інстинктивне тяжіння до справедливості, жага життя, наївність, невігластво, цікавість, нешанобливе ставлення до дореволюційних цінностей» [13, с. 74] .

Перед тим, як починати аналізувати твір, необхідно, на думку О.Полторацького, спочатку вивчити суспільну ситуацію, яка склалася на момент написання твору, а вже потім приступати до аналізу: “ми повинні точно взяти на увагу оточення, історичний стиль і лише потім змагатися перекласти літературний засіб з мови мистецтва на мову соціології, себто з’ясувати, як соціальне оточення за допомогою історичного стилю детермінує літературні засоби” [14, с. 47-48].

У Радянському Союзі 20 років ХХ ст. було складне історичне та суспільне становище. Це був час, коли молода країна, в якій тільки що закінчилася громадянська війна в Росії (а в Україні – українська революція), повинна відновлювати економіку, будувати нове суспільство тощо. Адже в цей час у країні відбувалися наступні соціальні процеси:

- Зміна класової та соціальної структури;
- Зміна ролей елементів соціальної структури;
- Зміна місця та ролі елементів в соціальній структурі. [12, с. 21].

На початку 1920-х років в Україні завершилися масові революційні події та відбулося встановлення Радянської влади на території сучасної України (окрім Західної України, котра була приєднана до УРСР у 1939 р.). Соціальна криза початку – першої чверті ХХ ст. внесла значні корективи в селянське життя: поглибилося розшарування селян за майновим станом (незаможники, середняки, куркулі), стали переважати змішані (за соціальним статусом) шлюби, занепали моральні та етичні устої (вбивство, грабунок, обман вже не вважалися за гріхи) тощо. Водночас відбувалася реконструкція всього народного господарства – підйом та бурхливий розвиток промисловості, проведення політики колективізації на селі, ліквідація новітньої буржуазії та кулаків як класу. Ламалися звичні з діда-прадіда ритуали, вірування, устої. Земля, котра формально належала селянинові, фактично ставала державною, а селянин не мав з неї зиску, навіть у більшості випадків залишався в боргах з-за нових та непродуманих податків і обов’язкових зборів. У містах збільшився рівень злочинності, оскільки їх наповнювали не лише міщани, а й розорені селяни, мігранти, емігранти, голодуючі, безпритульні й інші кримінальні елементи, відпущені на волю новою владою.

Україна в усі часи була переважно аграрною країною, якщо не сказати сировинним додатком, годувальницею домінуючих над нею держав. Селяни, ставши на ноги після 1861 р. (розкріпачення), відчувши себе господарями на своїй землі, відчувши смак заможного життя¹, були втягнуті на початку ХХ ст. в політичні та соціальні ігри, які розкололи трудівників землі на непримиренних ворогів. Ворожнеча ґрунтувалася не на політичних мотивах чи переконаннях, а на більш приземлених – матеріальних, переважно в сфері володіння землею та худобою.

Умовно можна поділити селянство на чотири прошарки за майновим станом: люмпени (наймити, безземельні селяни, сезонні робітники); бідняки (ті, які мають менше 6 десятин землі

¹ Заможною вважалася родина, котра користувалася найманою працею, та володіла від 6 десятин землі, поголів’ям худоби (коровами, свинями тощо).

та/або пару голів худоби, не використовують найманої сили, часом самі виступають у ролі наймитів); середняки (ті, які мають більше 6 десятин землі, поголів'я худоби, використовують найману силу, але, водночас, і самі працюють на землі); заможні (кулаки) (мають великі наділи землі, велике поголів'я худоби, використовують переважно найману силу, займаються більше організаційною роботою, аніж чорною).

Такий вигляд мало українське селянство на початку 20-х років ХХ ст. З точки зору історії “політика більшовиків під час громадянської війни значною мірою спричинила розвал економіки. Прагнучи зразу ж установити соціалістичний лад в економіці й водночас забезпечити продуктами Червону армію та голодуючі російські міста, більшовики ввели сувору економічну політику, відому під назвою воєнного комунізму. Вона включала націоналізацію всієї землі..., трудову мобілізацію, раціонування урядом продуктів і товарів і ... експропріацію зерна у селян (“продрозверстку”). [16, с. 469 – 470].

Руйнація стабільності, мобілізація спочатку до царської армії, а потім до лав тих, хто на даний момент уособлював собою владу на даній території, призвели до того, що із забитого, затурканого селянина, котрий мислить лише в масштабах свого і найближчого села, він перетворюється (необхідно відмітити, що це були переважно чоловіки, оскільки роль жінки як берегині дому залишалася набагато стабільнішою) на більш активну соціальну і політичну людину. Частина бідняків мігрувала до міст в пошуках роботи та легшого життя, велика кількість чоловіків загинула, тому боронити від захвату сусідами чи родичами чи просто чужими людьми їхньої землі не було кому. Поступово почалися відроджуватися сільські громади, самоврядування (общини), котрі, маючи досвід спілкування з різними владами протягом короткотривалого періоду, не бажали більше мати з ними нічого спільного, окрім економічних та торговельних стосунків. Саме тому «домінуючим конфліктом сільської Росії до 1920 р. став конфлікт між селянством та радянською державою, що на місцевому рівні знаходило пряме вираження у протиріччях між громадським самоуправлінням, з одного боку, і повітовими органами Радянської влади та партячейками, з іншого». [18, с. 39].

Як же сприйняло ці зміни селянство? Прослідкувати це можна декількома шляхами – аналізом історичних документів, програмних партійних, шпальт газет, переписки селян з владними структурами або художньої літератури. Під час нашого дослідження ми прагнули зосереджувати увагу на всіх зазначених документальних свідченнях, надаючи перевагу літературним творам. В рамках статті не наводиться уся джерельна база, лише взято твір Г.Косинки «Політика» (1926) як найбільш характерний і стислий опис тогочасних подій.

Отже, для *люмпенів* та *бідняків* ці зміни повинні були принести покращання їхнього матеріального становища – отримати свій наділ землі, стати авторитетною частиною громади (комнезамівцем), отримати 10 – 25% реквізованого у багатіших селян зерна. “Пропало вже навіки, Мар’яно, шість десятин; взяли ту землю мої комнезамщики як зубами! А зате ніхто не гавкне, ніхто, що Мусій Швачка неправильну політику робить...”[8, с. 39]. Для *середняків* – більше втрат, аніж надбань – втрата права на купівлю-продаж землі; напруження у стосунках з владними структурами; необхідність здачі надлишкового (інколи й необхідного для господарства) зерна. Для *заможних* селян це принесло одні втрати: націоналізація землі; вилучення худоби; важкий податковий тягар. “От, Мусію Степановичу, четвертий ... год пройшов, як ви комуні бика, спасибі вам, взяли в мене, а я не забув. Умру – не забуду: грабіж...”[8, с. 48]. Утиснення селян, котрі лише нещодавно стали на ноги, почали «зализувати рани» після революційних та воєнних подій, призвели до низки озброєних (явних та завуальованих) виступів проти радянської влади. Завуальовані виступи були переважно замасковані під кримінально-побутові події: “п’яна, суместна драка – все. Так нужно говорить” [8, с. 51].

Цікаве це оповідання тим, що воно передає атмосферу сільського життя на початку непу (орієнтовно дія відбувається наприкінці 1921 р. – початку 1922р.², коли Х з’їзд РКП(б) проголосив про перехід радянської держави до нової економічної політики)³. Крім того, письменник спробував привернути увагу до бажань та потреб різних верств селян, до їхніх проблем та прагнень захистити своє, надбане власними руками.

Автор звів за одним столом велику рідню, котру життя розкидало по різним соціальним таборах – куркулі (Кушніри, студентка з батьками), середняки (батьки Мар’яни) та неможлики

² Події твору відбуваються в Свят Вечір (25 грудня за старим стилем, 7 січня – за новим).

³ Березень 1921 р.

(Мусій з дружиною). Мабуть, час зустрічі родичів, теж обрано не випадково. Адже, за українською народною традицією, Різдво і Свят Вечір є сімейними святами, коли забуваються усі сварки, коли свято новонародженого Христа (теж можна вважати в оповіданні символом народження нового життя) приносить усім віру в майбутнє, спасіння і зменшення негараздів. Але, навіть будучи родичами по прямій лінії чи внаслідок шлюбних стосунків, герої оповідання залишаються кожен на своїй соціальній позиції. Застілля розв'язало язика й почали селяни говорити про наболіле, а саме:

землеволодіння – як видно з оповідання, Мар'яна принесла у посагу шість десятин землі, які її чоловік, голова комнезамщиків, віддав безземельним і малоземельним

розкуркулення – після встановлення радянської влади у селі (орієнтовно 1918 – 1919 рік) були введені жорсткі заходи до середняків та заможних селян – у 1920 р. вони були зобов'язані здавати зерно державі, а не вільно продавати його. “Селянинові дозволялося залишати собі всього близько 30 фунтів збіжжя на місяць”. [16, с. 470].

нерівність у правах – скрізь по державі відбувалися чистки, зокрема у середніх та вищих навчальних закладах відраховували студентів не за їхні знання, а за класовим принципом – так, одну з небог Мусія Швачки виключили з вузу з-за походження (як дочку куркуля). Для поновлення їй необхідно принести довідку, що вона з родини незаможників, але дядько відмовився видавати липову довідку, чим ще більше настроїв проти себе жінчину рідню:

– *Мене з вищу за куркулієство викинули – ідіотизм якийсь! Дев'ять років на гімназію витратила, і прошу – дочка куркуля! ...*

– *Просте дуже діло, небого: така більшовицька політика – вчилися колись багаті, хай ще бідні розуму доскочать!*

...

– *Мені дядя посвідку незаможницьку дасть, правда?* – *поспитала вона Мусія.*

– *А дядя в тюрму піде, по-твоєму?* – *відповів не в тон Швачка. Студентка пхекнула.* [8, с. 46, 47].

Фінал оповідання – вбивство Швачки – не лише закономірний, а й розповсюджений був не лише в Україні, а й по всьому Радянському Союзу. Про це свідчать і газетні замітки тих часів, і твори інших письменників про ті часи.

Саме тому, що описаний у даному оповіданні фінал, був розповсюдженим варіантом розправи над активістами-комнезамщиками на селі, а також зменшення прихильності до існуючої влади змусили більшовиків піти на деякі уступки. Так, для утримання влади у своїх руках радянська влада пішла на так зване «ленінське танго» - ведення нової економічної політики (НЕП). «Неп став компромісом, відступом від соціалізму з метою дати країні можливість оправитися від громадянської війни. Основне завдання непу зводилося до того, щоб заспокоїти селянство й забезпечити йому стимули до підвищення виробництва продуктів. Замість реквізицій зерна уряд обклав селянство помірним податком. Сплативши його, селянин міг продавати надлишки зерна за будь-якими ринковими цінами. Бідні селяни взагалі не мали сплачувати податку. Уряд також відступив від політики створення колективних господарств. На Україні більшість земель, націоналізованих Центральною Радою ще у 1918 р., тепер перерозподілялася між бідними селянами» [16, с. 470 – 471].

НЕП приніс полегшення селянству в матеріальному плані – зменшення податкового тягара, відкриття приватної торгівлі та добровільних ремісничих, селянських кооперативних об'єднань, з'ява вільних коштів та можливість їх витратити. Фіксовані ціни на продукти, інвентар та можливість наймання робочої сили дозволили селянству більш-менш змиритися з існуючим політичним ладом, почати планувати майбутнє і з надією дивитися в нього.

– *А правда, Місію Степановичу, що комуна вже торгівлю дозволяє?*

– *Дозволяє, – незадоволено відповів той.*

– *Уже закон, – казав далі голосно Кушнір, – є такий, що не маєш права собственности трогать – о!*

...

Зраділи як: торгівлю дозволено, а Кушнір уже й лапи простяг – землі хочеться... [8, с. 47, 48].

В ідеалі введені радянською владою заходи повинні були б призвести до майнової рівності селян, забезпечення міста продуктами, продажем надлишків на експорт.

Але, на жаль, так не склалося. Про це ми можемо прочитати як на шпальтах тогочасних газет (переважно у завуальованому вигляді), у художніх творах, а також у листах-зверненнях селян до владних структур: «як же тут, голубчику, не плакати, якщо нинішній рік зовсім поганий врожай, і навіть сімен не повернув, а зараз приходять – давай податок» [10, с.107].

Таким чином, можна сказати, що література ніколи не буває політично нейтральною, а тому вона може виступати інструментом для реконструкції соціальних явищ суспільства, навіть віддалених від нас часом, а також на рівні літератури можна прослідкувати культурні та соціальні зміни, котрі відбувалися в суспільстві і не відображені в офіційній ідеології.

ЛІТЕРАТУРА

1. Барк К. К критике буржуазных концепций восприятия литературы. // Общество. Литература. Чтение: Восприятие литературы в теоретическом аспекте. – М., 1978. – с. 84 – 138.
2. Барг Р. От науки к литературе // http://www.philosophy.ru/library/barthes/sci_lit.html
3. Берг М. Литературократия. Проблема присвоения и перераспределения власти в литературе. – М., 2000. – 352 с.
4. Воронский А. Искусство как познание жизни и современность. / Опыт неосознанного поражения: Модели революционной культуры 20-х годов: Хрестоматия / Сост. Г.А.Белая. – М., 2001. – 455 с.
5. Дедова Н.Ф. Художественная литература. В помощь преподавателю. – М., 1966. – 48 с.
6. Залесский М., Новгородов А., Новикова А. Художественная литература в помощь изучающим историю КПСС. – М., 1963. – 544 с.
7. Кларк К. Советский роман: история как ритуал. – Екатеринбург, 2002. – 262 с.
8. Косинка Г. Політика // Оповідання / Г.Косинка. Місто: Роман / В.Підмогильний. – К., 2003 – с. 39-51.
9. Курелла А. Против психологизма / Опыт неосознанного поражения: Модели революционной культуры 20-х годов: Хрестоматия / Сост. Г.А.Белая. – М., 2001. – 455 с.
10. Лист Нарусбека, жителя с. Лютівка Синівського району Охтирського округу Харківської губернії УРСР від 15 вересня 1924 р. (*уривок*) // Голос народа. Письма и отклики рядовых советских граждан о событиях 1918 – 1932 гг. / С.В.Журавлев и др. (сост.); А.К. Соколов (отв.ред.). – М., 1998. – 328 с.
11. Никуличев Ю. К социальной истории русской литературы // Вопросы литературы. – М., 1998. - № 6. – с. 154 – 178.
12. Павленок П.Д. О понятийно-категориальном аппарате социологии / Социс, № 4 (228), 2003. – с. 19 – 25.
13. Парамонов Б. Конец стиля. М.; СПб., 1997. – 464 с.
14. Полторацький О. Літературні засоби: спроба соціологічної аналізи. – К., 1929. – 147 с.
15. Семашко А.Н. Социально-эстетические проблемы развития художественных потребностей. – К. – О., 1985. – 170 с.
16. Субтельний О. Україна. Історія. – К., 1993. – 720 с.
17. Фарман И.П. Воображение в структуре познания – М., 1994. – 215 с.
18. Шанин Т. Социально- экономическая мобильность и история сельской России 1905 – 1930 гг. // Социс, 2002. - № 1 (213). – с. 30 – 41

SUMMARY

Literary work is stepping-stone for influence to social consciousness. In this case, we can separate information from literary work about real state, which could be different from official (public). Also we can trace back and consequence of social events.

Key words: literary works, peasantry; social crisis.